

Отрощенко В. В., Шарафутдінова І. М.

КУРГАН № 3 БІЛЯ с. СТЕПОВЕ – ЕТАЛОННИЙ КОМПЛЕКС ЗАКЛЮЧНОЇ ФАЗИ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Статтю присвячено унікальному похованню № 1 в кургані № 3 біля поселення сабатинівської культури Степове у верхів'ях р. Березань. Поховання здійснено за ритуалом другого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури. Цей ритуал передбачав поховання небіжчика в скорченому стані на правому боці, головою до сходу й у супроводі шишо декорованого кубка на піддоні. Певні особливості обряду (вітар, запечатування могили, розташування щодо тіла небіжчика колючих знарядь та астрагалів) дає змогу вбачати в ньому поховання слуги культу. Виявлено спільні риси в ритуалі цього поховання з похованням № 10 під валом Довгої Могили (кургани № 1–2 цього ж могильника). Підтверджено зв'язок довгих могил із похованнями слуги культу. Зауважено поширення специфічних кубків в ареалах декількох синхронних археологічних культур доби пізньої бронзи: бережнівсько-маївської зрубної, сабатинівської, тишинецької, сусканської, бегази-дандибаївської.

Звернуто увагу на збіг ареалів та часу виробництва керамічних кубків на піддоні та клепаних казанів на конічному піддоні та їхню взаємозамінність у поховальному ритуалі XV/XIV–XIII ст. до н. е. На цій підставі зроблено припущення, що виготовлення кубовидного посуду на піддоні та клепаних казанів на конічному піддоні відбувалось паралельно впродовж другого періоду бережнівсько-маївської зрубної й може бути синхронізоване з відповідними періодами сабатинівської, тишинецької та сусканської культур. З припиненням виготовлення кубовидного посуду завершується й виробництво клепаних казанів вказаного типу на межі XIII–XII ст. до н. е. Тоді ж припиняється й видобуток мідної руди в системі Донецького гірничо-металургійного центру.

Ключові слова: курган, Степове, сабатинівська культура, бережнівсько-маївська зрубна культура, поховання слуги культу (шаманів), керамічні кубки та металеві казани на піддонах.

Стаття має привернути увагу до наукових скарбів, що таяться у звітах Наукового архіву Інституту археології НАНУ. В липні–серпні 1981 р. Степовий загін Миколаївської новобудовної експедиції (керівник експедиції О. Г. Шапошникова, начальник загону І. М. Шарафутдінова) розкопав на краю плато курган № 3 у 3 км на захід–південь–захід від с. Степове Миколаївського району Миколаївської області у верхів'ях лівої притоки р. Березань [24, с. 24–25]. Споруда розміщувалася у 80 м на південний захід від курганів № 1–2 (Довга Могила). На момент дослідження від неї на розораному полі лишилася ледь помітна брунатна пляма з розкиданими на ній невеликими камінцями. Каміння виявилось рештками розораного кромлеха (Д – 15–20 м). Наявність у цьому місці насипу підтверджують впускні поховання № 2 (скіфське, зруйноване) та № 3 (невизначене). Поховання № 3 (основне, пізньої бронзи) було по центру кромлеха. Вже на глибині 0,25 м від репера виявлено потужний кам'яний заклад (1,85×2,20 м) з вапнякових брил, покладених уперек поховальної споруди, орієнтованої уздовж осі схід–захід (рис. 1, 1–2). Більші з брил закладу мали розміри від 1,0×0,83×0,1 м до 0,30×0,40×0,23 м.

Варта уваги найбільша з брил перекриття (1,3×0,8×0,23 м), що перекривала південно-східний кут поховальної ями. Можна припустити, що це вітварна плита, використана після вжитку як елемент перекриття. Підставою для такого здогаду є наявність п'яти круглих лунок на північному виступі верхньої площини цієї плити. Три східні лунки (діаметри 5–7 см) утворюють дугу, випнуту до сходу. У 5 см на захід від них видовбана найбільша четверта лунка (Д – 10 см), а на південний захід від неї – п'ята (Д – 0,5 см). Останні дві лунки з'єднані між собою рівначком довжиною 3 см та шириною 4 см. Наявність лунок та їх взаємне розташування чітко видно на фотознімку та плані перекриття (рис. 1, 1–2) [24, рис. 100]. Зазначимо також, що лунки розміщувалися приблизно над головою та скупченням речей супроводу небіжчика. Вітварна функція цієї плити остаточно стала зрозумілою, коли її підняли й перевернули. Нижня площина плити мала з того ж північного боку виїмку у формі чаші (Д – близько 0,40 м) із заглибленням у її центрі (Д – 0,08–0,1 м). Загалом, нижню площину плити з чашовидною виїмкою ретельніше оброблено, тож можна її вважати лицевою (рис. 2, 1) [24, с. 24, рис. 103].

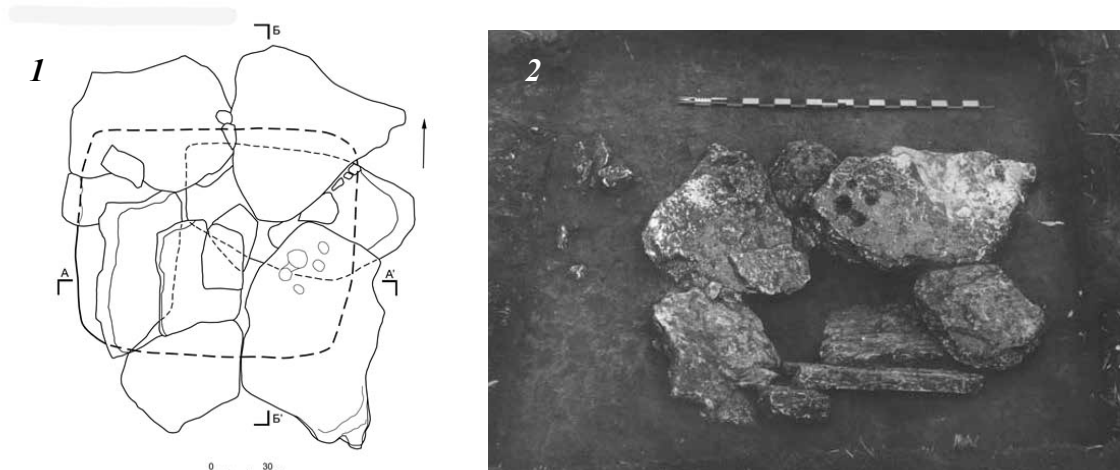

Рис. 1. Степове, курган № 3, поховання № 1, вапнякове перекриття: 1 – план; 2 – фото

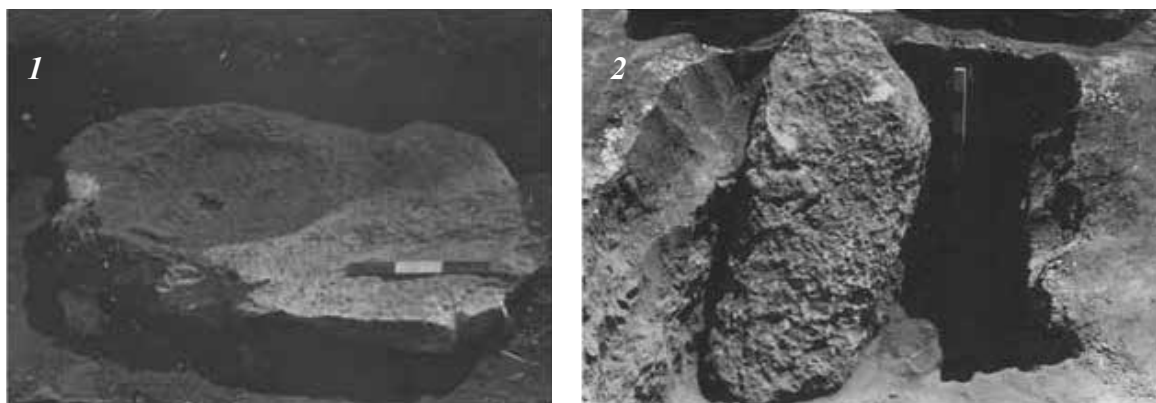

Рис. 2. Степове, курган № 3, поховання № 1:
1 – вапнякова вітарна брила з «чашею»; 2 – вапняковий менгір / стела на місці поховання

Показово, що опорою північного краю вітарної плити з перекриття стало «плече» аморфної стели зі стоншеним верхом, поданої у звіті як «менгір» (рис. 3, 1). Скульптура в профіль справді має силует менгіра, звуженого догори, але в перетині вона прямокутна. Ширина стели «в плечах» (0,70 м) удвічі більша, ніж глибина профілю (0,20–0,35 м), за висоти – 1,60 м. Сплощена база стели має розміри 0,50×0,35 м (рис. 3, 2). У звіті зазначено, що менгір було покладено уздовж ями, а потім база його просіла до дна й дещо обломилась. Така реконструкція не є переконливою. Адже позиція стели (попід брилами закладу й понад небіжчиком на певній висоті) потребує надійних опор, принаймні двох. Проте має лише одну – край східної стінки ями, де вона визирала з-під її перекриття. Стела коротша (1,60 м) від верхньої довжини ями (1,80 м). Отже, її було неможливо закласти поміж короткими стінками (рис. 3, 1). Тому пропонуємо іншу версію. Стелу / менгір опустили на дно по центру ями, прямо на руки й коліна небіжчика

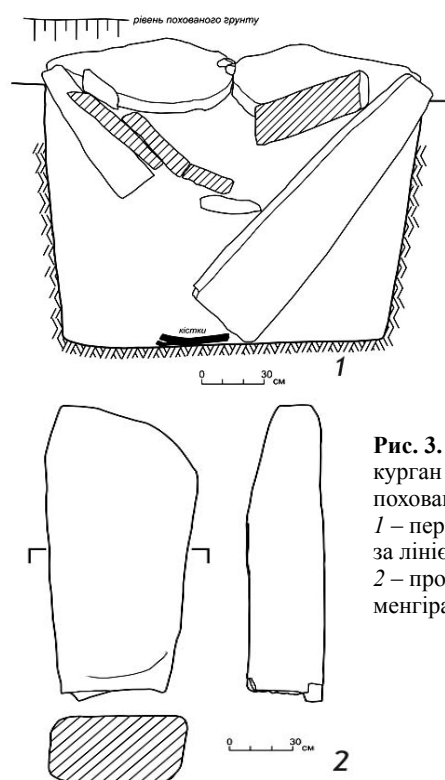
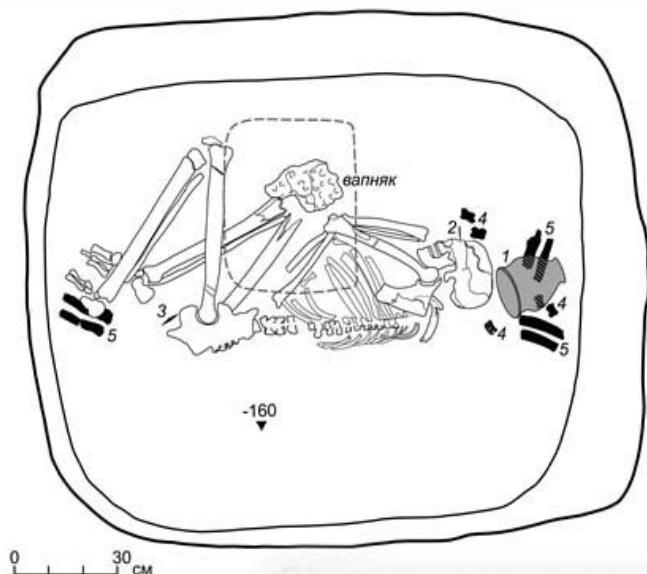

Рис. 3. Степове, курган № 3, поховання № 1:
1 – перетин ями за лінією А – А'; 2 – прорисовка менгіра / стели

Рис. 4. Степове, план поховання № 1, курган № 3:
1 – кубок; 2 – голка; 3 – шило; 4 – астрагали;
5 – хребцеві відростки коня. Пунктиром позначено
первинну позицію менгіра на тілі небіжчика

(рис. 4) [24, рис. 99–102]. Вона була настільки масивною й важкою, що виймали її з могильної ями автокраном [24, рис. 109].

Тепер поглянемо на яму. Позаяк розкопки кургану № 3, за браком насипу, провадилися вручну, то її параметри встановлені точно: підпрямокутна форма, округлені кути, конічна в перетинах, звужена до дна. Розміри ями зверху – 1,8×1,5 м, по дну – 1,55×1,25 м, глибина – 1,2 м, орієнтація – схід–захід. Отже, стела / менгір, встановлена по центру ями, мала виступати понад похованим горизонтом мінімум на 0,40 м, заважаючи спорудженню перекриття. Тому, по завершенні певного етапу похоронного ритуалу, її нахилили на заднє нижнє ребро й опустили на східний край ями, перекривши верхню половину тіла небіжчика і горщик. У нахиленому стані

маківка стели вивисувалась над східною стінкою ями лише на 0,1 м, що дало їй змогу стати опорою для великих брил східної половини перекриття. Вони зберегли свою позицію аж до моменту розкопок, що підтверджує повздовжній перетин ями (див. рис. 3, 1). Дрібніші брили західного сектора закладки, не маючи такої опори, з часом просіли в порожнину ями.

Постає запитання: заради кого робили такі складні маніпуляції? Небіжчик високого зросту (1,80–1,90 м) лежав уздовж осі ями на правому боці з нахилом на груди. Права рука, притиснута до дна вагою тіла, була зігнута у вивернутому наперед лікті під прямим кутом таким чином, що кисть її спрямована до попереку. Ліва ж рука була зігнута в лікті під гострим кутом, а кисть її заходила під щок. Стегнова кістка правої ноги була зігнута щодо хребта під гострим кутом і підведена до ліктьової кістки правої руки. Стегнову ж кістку лівої ноги зігнули щодо хребта під прямим кутом. Гомілкові кістки обох ніг зігнуті в колінах під гострим кутом. П'яtkова кістка правої ноги підведена до сідничних кісток, а стопа лівої – опущена до західної стінки ями (рис. 4).

Опис знахідок:

1. Відкритий кубок «федорівського типу» з відігнутим назовні краєм вінець, які через плавно увігнуту шийку виступом переходять у підняті плічка тулуба. Останній плавно звужується до низького порожнистого піддона. Жовтаву з темними плямами поверхню кубка заглажджено до лиску. Орнамент вкриває верхню половину посудини. Попід краєм вінець є кільце з відбитків зубчастого штампа. Плічка декоровані трьома кільцевими прогладженими смугами, а шийка – вісьмома трикутниками-прапорцями. Кожен «прапорець» утворений чотирма відтисками зубчастого штампа, що віялом піднімаються від верхньої проглаждженої смуги до лінії відбитків штампа попід вінцем. На перегині тулуба згаданим штампом карбовано дві паралельні горизонталі, розділені овальними тичками, нахиленими вправо. Нижче – потрійний зигзаг, а від нижніх його кутів відходять уліво «ніжки» з подвійних відбитків того ж таки штампа. Висота кубка – 15,0 см, діаметр вінця 15,5–16,0 см, дна – 7,5 см (рис. 5, 3).

2. Бронзова голка зроблена з округлого в перетині стрижня, край якого було розкуто й загнуто. В результаті цієї операції з'явилась вузька щілинка для нитки. Довжина виробу – 6,1 см, вушко – 0,9×0,15 см. Збереженість голки погана, у трьох фрагментах (рис. 5, 2).

Рис. 5. Степове, курган № 3, поховання № 1.
Речовий супровід: 1 – шило; 2 – голка; 3 – кубок

3. Бронзове шило було розширене в середині, загострене з обох боків та квадратне в перетині. Його довжина – 4,6 см, грубина посередині – 0,3 см (рис. 5, 1).

4. П'ять астрагалів (чотири з них – вівці, один – сайги).

5. Шість остистих відростків грудних хребців коня (довжина – 10–15 см).

Специфічний речовий супровід, а ще більше – розташування перелічених речей довкола його тіла та над ним (стела, вівтар) підкреслюють особистість небіжчика. Кубок лежав на боці, вінцем до тім'яної частини черепа, створюючи ефект «корони». Його посилюють дві пари остистих відростків, покладених обабіч кубка, такі собі подвійні «ріжки» (див. рис. 4, 5). Є певна система в розташуванні астрагалів: перша пара – перед чолом, друга – під кубком, а п'ятий – за потилицею (див. рис. 4, 4). Сукупно вони утворюють додатковий «ореол» над головою небіжчика. Перпендикулярно до чола й упритул до нього розміщено голку, що лежала західніше від першої пари астрагалів. Несподіваною є позиція шила, підведеного упритул до сидничних кісток тазового поясу. Знаковим є й використання третьої пари остистих відростків коня, прикладених, а можливо й прив'язаних, до лівої стопи небіжчика. Пригадаємо й масивну стелу / менгір, опущену на зону максимального зближення рук і ніг небіжчика. Моноліт розстрошив коліно правої ноги людини, а первинну позицію його розташування визначає уламок вапняку, що відслонився від нижнього торця стели при нахилі її на схід. Схоже, що в упорядників похорону тут химерним

чином переплетені шана та страх перед мертвою особою й спроба її нейтралізації засобами магії та фізичної ізоляції від світу живих.

Проте, визначаючи соціальний статус небіжчика як неординарний, варто поточнити культурну належність комплексу. Те, що він репрезентує добу пізньої бронзи, сумнівів не викликає. Місце знаходження кургану в Буго-Дністровському межиріччі (20 км на захід від Південного Бугу та 16 км на схід від Одещини) входить до ареалу сабатинівської культури. Її поселення Степове розташоване на мисовому виступі балки (0,8 км від досліджених курганів), його розкопували І. М. Шарафутдінова та Г. Т. Ковпаненко 1975 р. [10]. Знахідки посуду з «андронівськими рисами» фіксуються й на ньому [2, с. 101; 6, с. 70, 72, рис. 5, 2]. Слід наголосити, що поселення Степове розташоване не на Південному Бузі, як написали С. С. Березанська та Я. П. Гершкович, і, звісно ж, не на Інгулі [6, с. 72], а в басейні р. Березань. Отже, поховання сабатинівської (?) культури могло супроводжуватися кубком «федорівського типу», виходячи з того, що такий посуд був у вжитку мешканців селища Степове (рис. 6, 1).

Звіримо позицію небіжчика з кургану № 3 із похованнями сабатинівської культури в курганах № 1–2 (Довга Могила). Це поховання № 1, 5, 10, 17 в курганах № 1 та поховання № 13 з кургану № 2. Для них показовим є покладення тіл на лівий бік у сильно скорченому стані з руками, підведеними до обличчя та головою до сходу. Лише поховання № 10 та 17 супроводжені тонкостінними горщиками з плоским дном, відведеними назовні вінцями, шийкою та пропорційно

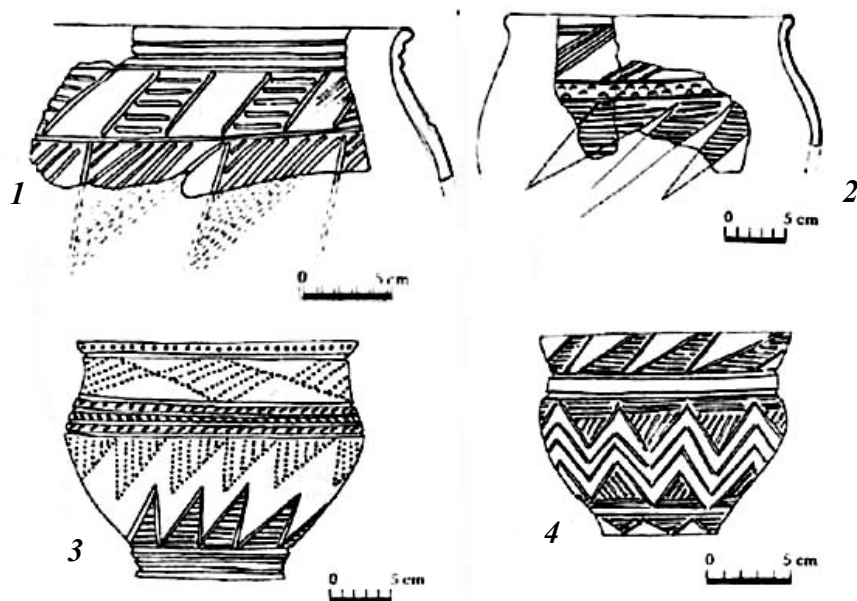

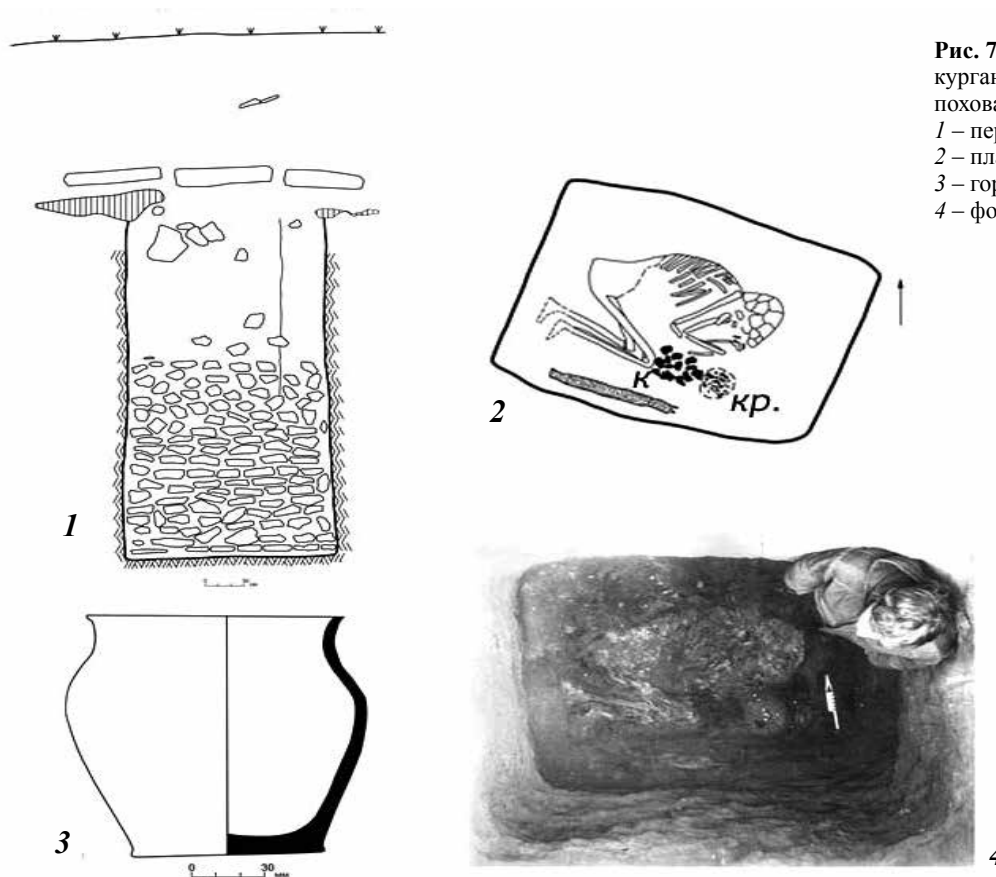
Рис. 6. Кубки керамічні з поселень (1–2) та поховань (3–4) доби пізньої бронзи (за Я. П. Гершковичем, 1998): 1 – Степове; 2 – Вахшська стоянка; 3 – Чкалове, курган № 1, поховання № 1; 4 – Петропавловка І, курган № 4, поховання № 1

опуклим тулубом. Особа з кургану № 3 відрізняється від середньостатистичних «сабатинівців» середньою, а не сильною, зібраністю тіла та позицією на правому боці.

З іншого боку, є спільні риси в ритуалі поховання в кургані № 3 із похованням № 10 з кургану № 1. Схожість, у першу чергу, вбачається в намаганнях ізолювати небіжчиків від світу живих із широким використанням вапняку. При тому, вражає надзвичайно глибока яма поховання № 10 (3,40 м від рівня перекриття), за порівняно невеликої її площі (1,50×1, 10/0,80 м). Це чи не рекордна глибина для поховальних споруд сабатинівської культури загалом (рис. 7, 1, 2, 4). На дні ями, вкритому шаром зеленої глини, виявлено рештки двох небіжчиків. Північний лежав в описаному вище стані головою на південь–схід, а перед його лицем та кистями рук була купка кальцинованих кісток іншої людини (Д – 20 см). Західніше від праху стояв ліпний горщик (рис. 7, 3). Запитання: кому він призначався – спаленій чи інгумованій людині? Обоє небіжчиків запакували в невисоку кам'яну скриню з невеликих брил вапняку, поставлених на ребро, та перекрити горизонтально покладеними плитами, що припечатали до глини людські кістки та розтрощили горщик (рис. 7, 4). Цю конструкцію

перекрили потужним шаром каміння та чистою материковою глиною з розрізненими шматками вапняку. Щільно замощену на весь профіль яму додатково вкрили брилами вапняку. Над цим закладом спорудили невеликий насип (висота – 0,7 м, діаметр – 7,5 м), який перекрив та об'єднав поли курганів № 1 і № 2 доби ранньої бронзи в єдину Довгу Могилу. Надалі мала місце добування об'єднавчого валу й на висоті 0,5 м вище кам'яного закладу у профілі центральної бровки зафіксовані два плиткові камені, які, ймовірно, фіксували місце поховання № 10 у процесі добування валу поміж курганами № 1 і 2, а, можливо, й перше місце знаходження вівтаря з менгіром. Остаточна висота пересипу на момент розкопок – 1,2 м, ширина – 29 м.

Отже, поховання № 1 у кургані № 3 та поховання № 10 з кургану № 1 біля с. Степове ріднять свідомі спроби виконавців похоронних ритуалів відмежуватися від небіжчиків, лишити їх можливості повернутися у світ живих людей. Звідси випливає припущення, що вони виконували за життя споріднені функції. Громада сабатинівського селища Степове потребувала послуг імовірних служителів культу, панічно боячись останніх навіть після їхньої смерті. Найпевніше, це були такі собі душпастирі доби пасторалізму.

Рис. 7. Степове, курган № 1, поховання № 10:
1 – перетин;
2 – план;
3 – горщик;
4 – фото поховання

На цю тему один з авторів вийшов, досліджуючи феномен довгих могил у степах Надчорномор'я, спочатку позначивши специфічні функції об'єднаних валів [17, с. 17], а далі побачивши в них монументальні святилища зрубної культури просто неба [18, с. 12]. Саме локалізація таких святилищ у контексті валів вивела на пошуки поховань служителів культу [20, с. 17–31, рис. 3–4]. Зауважимо, що вже під час розкопок поховання № 10 у дослідників могили виникло припущення щодо свідомого намагання виконавцями ритуалу ізолювати небіжчиків від світу живих людей.

Серед питомих ознак поховань імовірних служителів культу виділимо: зв'язок із довгими могилами та ритуальними майданчиками в їх контексті, наявність кам'яних або дерев'яних стовпів (менгірів) чи стел, використання поховальних споруд ускладненої конструкції з намаганням якомога надійніше відокремити служителя культу від світу живих, наявність кремацій і біритуальних поховань [20, с. 28]. До їхнього кола нині можемо долучити як поховання № 1 у кургані № 3, так і поховання № 10 з кургану № 1 біля с. Степове. Схоже, що останнє мало бути здійснене дещо раніше, ніж поховання № 1 у кургані № 3. Річ у тім, що над похованням № 10 було влаштовано ритуальне місце, від якого лишилися два плиткові камені та притоптаний майданчик довжиною близько 2,0 м, зафіксований пунктиром у південному профілі центральної бровки Довгої Могили (рис. 7, 1) [24, с. 7, рис. 3–4]. Припускаємо, що саме там початково були стела / менгір і вівтарна плита з чашею та лунками. Ритуали в сідловині Довгої Могили виконував наступний служитель культу до своєї смерті. По тому для нього спорудили курган № 3 з кромлехом, куди й перенесли стелу та вівтарну брилу, використавши їх у ритуалі запечаткування наступної лячної усипальниці. Не виключено, що поміж Довгою Могилою та курганом № 3 могли зробити ще один пересип-вал протяжністю до 80 м, розораний разом з насипом № 3 впродовж ХХ ст. Такі здвоєні довгі могили з відхиленою на 45 градусів віссю, заради поєднання з третім (віддаленим), відомі з розкопок на Дніпровському степовому Лівобережжі [19, с. 246, рис. 21, 2]. Після розбору вівтаря вал між курганами № 1 та № 2 було досипано остаточно.

Завершуючи сюжет зі служителями культу, мусимо визначити, хто з двох небіжчиків у похованні № 10 кургану № 1 був головним? У 13 по-

хованнях служителів культу супроводжували тіла або прах переважно дітей та підлітків [20, с. 28]. У похованні № 10 тіло підлітка (?) було покладене на лівому боці в позі адорації. Кисті його рук були підведені до чола. Перед ними на відстані 0,15 м лежали перепалені кістки другої людини. Упритул до них на захід стояв горщик, роздавлений при запечатуванні ями. Не виключено, що саме спалена людина й була служителем культу (рис. 7, 2, 4). Кремації становлять 22,3 % з вибірки у 130 поховань імовірних сакральних осіб. Аналогічна ситуація спостерігається в похованні № 14 кургану № 1 (Довга Могила) біля с. Миколаївка Червоноармійського району Донецької області, де рештки тіла в позі адорації супроводжувались разком намиста з підвіскою та горщиком, а довкола решток кремації виявлено два бронзові ножі, дерев'яну чашу з бронзовою скріпою та оздоблений відтисками гребінчастого штампа горщик [23, с. 52–53, рис. 21, 28–31]. Хронологічно ближчими Степовому є біритуальні поховання № 1, 3, 10 з цвинтаря Червоний Шлях на Слобожанщині. У матеріалах цвинтаря наявні як посуд «федорівського типу», так і фрагмент дворучної чаші сабатинівської культури [4, с. 110–114, рис. 2; 3, 10; 4, 1, 6, 9].

Вже перші аналогії похованням доби пізньої бронзи в курганах біля с. Степове орієнтують нас на комплекси, розташовані на схід від р. Березань до ареалу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Справді, саме в ареалі БМЗК виявлено нині найбільше поховань з рисами, показовими й для описаних вище поховань сабатинівської культури біля с. Степове. Загалом їх виявлено 356, з них у межах України – 270 [22, с. 114]. У цитованому дослідженні були названі еталонні для цієї групи поховань комплекси: поховання № 1 у кургані № 6 біля с. Високе Михайлівського району Запорізької області [21, с. 191–194, рис. 1] та поховання № 16 на ґрунтовому цвинтарі Комсомольський у Харабалінському районі Астраханської області РФ [25, с. 74, abb. 47, 1–9]. Їх об'єднує правобічна позиція небіжчика в підпрямокутній ямі, наявність посуду на конічному піддоні (кубок, декорований гребінчастим штампом, клепаний казан), знакових металевих виробів (бритви, шило, бронзовий ніж). Вважаємо, що коло еталонних поховальних комплексів БМЗК можна розширити за рахунок поховання № 1 з кургану № 3 біля с. Степове за першою, другою та третьою ознаками. У цьому комплексі маємо сполучення

кубка з голкою та шилом плюс стелу / менгір, набір астрагалів та унікальне розташування трьох пар остистих відростків хребців коня.

Сполучення голки та шила також виявлені в кургані № 3, похованні № 2 біля с. Тимофіївка Снігурівського району Миколаївської області на р. Інгулець [7, с. 250–253, рис. 3–4]. Низку таких комплексів дослідили в межириччі Орелі та Самари: курганна група IX, курган № 2, поховання № 1 біля с. Прядівка Царичанського району Дніпровської області [8, рис. 11, 11, 17]; курганна група II, курган № 6, поховання № 1 біля с. Верхня Маївка Дніпропетровського району [8, рис. 11, 13, 15, 16]. Концентрація правобічних поховань із кубками, бронзовими ножами, шилами та голками фіксується у північностеповому межириччі Орелі та Самари, де вони стали об'єктом спеціального дослідження [5, с. 114, рис. 1–2]. Надалі на них звертали особливу увагу І. Ф. Ковальова [8, рис. 16, 1–9], С. С. Березанська та Я. П. Гершкович [2, с. 101–105, рис. 2–3], О. Ю. Кузьміна [13, рис. 16, 1–9]. Р. О. Литвиненко вказав на помітну наявність таких комплексів у стратиграфічно найпізніших похованнях зрубної культури на сході України [15, с. 12, рис. 1, III], а В. В. Отрощенко відніс їх до другого періоду БМЗК – останньої фази розвитку зрубної спільноти XV/XIV–XIII ст. до н. е. [21, с. 193–194; 22, с. 122, рис. 1–2]. Усі фахівці визнають впливи андронівської спільноти, її алакульської чи, здебільшого, фєдорівської культур. Від 1990-х рр. почастишали порівняння правобічних поховань з кубками з комплексами нововиділеної сусканської культури з Волго-Уральського лісостепу, що змінила там покровсько-мосоловську зрубну культуру [11, с. 163–199, рис. 1–12]. Матеріали могильника та поселення Степове дають змогу поширити цю переконливу лінію синхронізацій як на захід, до Дністра та Прута [14, с. 159–163], так і на схід – до Поволжя, Уралу та Центральної Азії (рис. 6, 1–4) [6, с. 72, рис. 5]. Зауважимо, що таке зіставлення йде по лінії елітних поховань, хоч би до якої культури їх відносили (сабатинівської, БМЗК чи сусканської).

Останній аспект, на якому варто зупинитися, це зв'язок поховань із кубками на конічному (порожньому) піддоні з візуально (морфологічно) близькими до них за дизайном клепанними казанами доби пізньої бронзи. Підставами для таких міркувань є збіги ареальний та часовий. Зрештою, в похованні № 16 з Комсомольського на

Нижній Волзі виявлено саме такий казан, поставлений замість керамічного кубка [25, s. 74, abb. 47, 1]. На цій підставі припускаємо їхню взаємозамінність у поховальному ритуалі XV/XIV–XIII ст. до н. е.

На схожість керамічного та металевих посуду доби пізньої бронзи звернула увагу ще О. О. Кривцова-Гракова, публікуючи казани із Самарської Луки та Дикого Саду та керамічну «репліку» до них з Маріуполя (Жданова) в Надзав'ї [12, с. 43–44, рис. 10, 9–10; с. 133–135, рис. 31, 1]. Дослідниця зауважила, що ковалі запозичили у керамістів стрічкову технологію виготовлення клепаного посуду, а також імітацію валиків при виготовленні казана з Самарської Луки. Аналогічну комбінацію горизонтального та зигзагоподібного валиків ми знаходимо на горщику в групі XI, курган № 1, поховання № 2 біля с. Спаське Новомосковського району Дніпровської області [9, с. 52–54, рис. 1, 2], високому горщику-урні в групі II, курган № 3, поховання № 2 біля с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області [19, с. 258, рис. 33, 12] та на макітрі з поховання № 8 згадуваного цвинтаря Червоний Шлях [4, с. 115, рис. 3, 1].

Можемо зробити припущення, що виготовлення кубовидного посуду на піддоні та клепанних казанів на конічному піддоні відбувалось паралельно впродовж другого періоду БМЗК, сабатинівської та сусканської культур. З припиненням виготовлення кубовидного посуду припинилось і виготовлення клепанних казанів зазначеного вище типу на межі XIII–XII ст. до н. е. Десь тоді ж припиняється й видобуток мідної руди в системі Донецького гірничо-металургійного центру.

Висловлений погляд не збігається з позицією знаного дослідника клепанних казанів доби пізньої бронзи В. С. Бочкарьова, яку він висловив у ґрунтовній статті [3, с. 195–208]. Не можемо погодитись з його спробою синхронізувати базові комплекси для датування та культурної прив'язки казанів – Суворовського на Північному Кавказі [16, с. 202–207] та Комсомольського. Їх дещо зближує кількість та розмаїття металевих виробів у поховальних спорудах, а роз'єднують у часі різні традиції металообробки (питомо північнокавказька проти лобойківської) та хімічний склад металу (миш'якові бронзи проти олов'яних). Вироби з Суворовської за формами знарядь праці та наявністю миш'яка в сплаві тяжіють ще до перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, часу формування БМЗК,

а вироби з Комсомольського репрезентують заключний період названої культури – переддень переходу до періоду фінальної бронзи з численними аналогіями в сабатинівському середовищі, що додатково засвідчують матеріали зі Степового. Дослідники Слобожанщини зробили важливе стратиграфічне спостереження: поховання цвинтаря Червоний Шлях, віднесені до другого періоду БМЗК, прорізали культурний шар першого періоду цієї культури, до якого можна віднести поховання з казаном з Суворовської [4, с. 110].

Другий пункт незгоди з В. С. Бочкарьовим полягає в намаганні просунути час виготовлення казанів на конічному піддоні в добу фінальної бронзи та, відповідно, до білозерської культури [3, с. 207, рис. 8, 9]. Як переконливий аргумент на користь такого бачення дослідник наводить факт знахідки глиняної репліки казана банкуваної форми з вертикально поставленими ручками та позначеним валиком під вінцем на поселенні

білозерської культури Чобручі I в Республіці Молдова. Але ж автори публікації вказують на багат шаровість пам'ятки, та наявність у розкопці помітної серії банкуватого посуду з високо наліпленим валиком, яку називають «сабатинівською архайкою» [1, с. 95, рис. 1, 9; 2, 4, 6, 7, 10]. Наявність сабатинівської кераміки не дає змоги вважати Чобручі I чистим комплексом Білозерської культури й прилаштовувати саме до неї керамічну репліку казана. Остання вписується в коло пам'яток, розглянутих у цій статті. Досі клепані казани у контексті пам'яток білозерської культури / спільноти не виявлені.

Проблеми, порушені в статті, стали впродовж останніх двадцяти років предметом широкого й жвавого обговорення. Публікація інформативних поховальних комплексів зі Степового безумовно розширить джерельну базу цієї дискусії, важливої для розуміння процесів, що мали місце за доби пізньої бронзи на міжкультурному рівні.

Список літератури

1. Агульников С. М. Поселение белозерской культуры Чобручи / С. М. Агульников, Г. Ф. Чеботаренко // Археологические исследования в Молдавии в 1985 г. – Кишинев : Штиинца, 1990. – С. 90–99.
2. Березанская С. С. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине / С. С. Березанская, Я. П. Гершкович // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1983. – С. 101–110.
3. Бочкарев В. С. О металлических котлах эпохи поздней Бронзы Восточной Европы / В. С. Бочкарев // Бочкарев В. С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – Санкт-Петербург : Инфо-Ол, 2010. – С. 185–209.
4. Буйнов Ю. В. Грунтовый могильник позднего бронзового века Червоний Шлях-1 в бассейне Северского Донца / Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтярь // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – № 701. – Історія. – Вип. 37. – С. 110–119.
5. Волкобой С. С. Срубные погребения с кубками в Днепровском Левобережье / С. С. Волкобой // Курганы степного Поднепровья. – Днепропетровск : ДГУ, 1980. – Вип. 4. – С. 69–75.
6. Гершкович Я. П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) / Я. П. Гершкович // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7. – С. 61–92.
7. Ключенцев В. Н. Погребения в каменных ящиках сабатиновской культуры на р. Ингулец / В. Н. Ключенцев // Советская археология. – 1989. – № 4. – С. 250–254.
8. Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И. Ф. Ковалева – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – 80 с.
9. Ковалева И. Ф. Новые памятники маевского этапа срубной культуры / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск : ДГУ, 1976. – С. 52–62.
10. Ковпаненко Г. Т. Отчет о раскопках поселения эпохи поздней бронзы у с. Степового / Г. Т. Ковпаненко, И. Н. Шарафутдінова. – НА ІА НАНУ – 1975/7, ф. е. 7766. – 12 с.
11. Колев Ю. И. Новый тип памятников конца эпохи бронзы в Лесостепном Поволжье / Ю. И. Колев // Древности восточно-европейской лесостепи. – Самара : СамГПИ, 1991. – С. 162–206.
12. Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кривцова-Гракова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1955. – № 46. – 168 с.
13. Кузьмина Е. Е. О западных связях андроновских племен / Е. Е. Кузьмина // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – Киев : Наукова думка, 1987. – С. 48–69.
14. Левицкий О. Г. Погребальный комплекс сабатиновской культуры у с. Кырнэцень / О. Г. Левицкий // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – V. – С. 159–165.
15. Литвиненко Р. О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р. О. Литвиненко. – Київ : ІА НАНУ, 1994. – 21 с.
16. Нечитайло А. Л. Про одне з найдавніших киммерійських поховань / А. Л. Нечитайло // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 202–207.
17. Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья / В. В. Отрощенко // Открытия молодых археологов Украины. – Киев : Наукова думка, 1976. – Ч. 1. – С. 16–18.
18. Отрощенко В. В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки / В. В. Отрощенко // Курганные могильники Ясные могилы и Носаки. – Киев : Наукова думка, 1977. – С. 5–15.
19. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) : рукопись дис.

- на соискание уч. степени канд. ист. наук / В. В. Отрошенко. – Киев, 1981. – НА ІА НАНУ. – Фонд 12, № 598. – 320 с.
20. Отрошенко В. В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности / В. В. Отрошенко // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон : ХКМ, 1993. – С. 17–31.
  21. Отрошенко В. В. До питання про фінал культур зрубної спільності / В. В. Отрошенко // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-літтю Б. Н. Гракова). – Запорожье, 1999. – III. – С. 191–194.
  22. Отрошенко В. В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури / В. В. Отрошенко // Проблеми гірничої археології (Матеріали VII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ : ДонДТУ, 2009. – С. 114–126.
  23. Полидович Ю. Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области / Ю. Б. Полидович // Археологический альманах. – 1993. – № 2. – С. 35–98.
  24. Шарафутдинова И. Н. Отчет о раскопках курганов у с. Степовое в 1981 году / И. Н. Шарафутдинова // НА ІА НАНУ. – 1981/9а, ф. е. 21527. – 26 с.
  25. Boroffka N. Zur den steinernen “Zeptern/Stossel-Zeptern”, “Miniatursäulen” und “Phalix” der Bronzezeit Eurasiens / N. Boroffka, E. Sava // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 1998. – Band 30. – S. 17–113.

V. Otroshchenko, I. Sharafutdinova

BARROW NO. 3 NEAR VILLAGE STEPVE: STANDARD COMPLEX OF THE FINAL PHASE OF LATE BRONZE AGE

The article addresses unique burial No. 1 from barrow No. 3 near the Sabatynivka culture settlement of Stepove in the upper flow of the Berezan river. The burial was performed in accordance with a ritual specific for the second period of the Berezhnivka-Mayivka Timber-grave culture. According to this rite, a dead should be on the right flexed, head facing east, and accompanied with an unnecessarily rich decorated footed bowl. Certain features of the rite, namely the presence of the altar, the signs of sealing the grave, the location of piercing tools and alchiks in relation to the body, allow to regard the dead man as a minister of a cult. There are common features of the ritual of this burial and burial No. 10 under the embankment of the Dovga Mohyla (burial mounds No. 1–2 of the same cemetery). The association between the long graves and the graves of worshipers was confirmed. The occurrence of specific bowls in the areas of several synchronous Late Bronze Age archaeological cultures, these are Berezhnivka-Mayivka timber-grave, Sabatynivka, Trzcinec, Suskan, and Begazy-Dandybai, is noted.

The attention is drawn to the coincidence of the areas and chronology of the manufacture of ceramic bowls on a foot and riveted kazans on a conical foot and their interchangeability in burial rituals of the 15th / 14th–13th centuries BC. On that basis, it was assumed that the manufacture of bowl-shaped pottery on a foot and riveted kazans on a conical foot occurred simultaneously during the second period of the Berezhnivka-Mayivka Zrubna culture and could be synchronized with the corresponding periods of Sabatynivka, Trzcinec, and Suskan cultures. Production of riveted kazans of the specified type is completed at the turn of the 13th–12th centuries BC that coincide with the end of manufacture of bowl-like pottery. Extraction of copper ore in the system of the Donetsk mining and the metallurgical center also ceased at the same time.

Keywords: barrow, Stepove, Sabatynivka culture, Berezhnivka-Mayivka Zrubna (timber-grave) culture, burials of cult servers (shamans), ceramic bowls and riveted bronze kazans on conical foot.

Матеріал надійшов 13.02.2018